

FESSLER HATÁSA KISFALUDY KÁROLYRA.

Első közlemény.

A régebbi írók az eredetiség kérdését nem tartották oly becsületbe vágó dolognak, mint ma. »Eredeti vitézi játék«, »eredeti hazai dráma«, eredeti szomorújáték«, vagy más ilyenmű kifejezésekkel látták el műveiket, de az »eredeti« szót nem vették oly szigoruan. Bizony megesett rajtuk igen sokszor, hogy mikor valamely forrásból merítettek, egyes részleteket szószerint, vagy csak csekély változtatással vettek át.

Igy, kimutatta Bánóczi József »Kisfaludy Károly és munkái« című művében egyebek közt »Kemény Simon«-ról, hogy Kisfaludy »a pusztá anyagnál többet is átvett« Bolyaitól. Párhuzamot is von ugyanott (I. kötet 346. oldal) a két mű között, hogy kitessék, »mily feltűnő szabadossággal merítettek e korbéli íróink forrásukból, s nemcsak idegenből, hanem hazaiból is — nemcsak elfeledett régiből, hanem ismeretes újból is«, de meg azért is, mert megmutatja a párhuzam, »mit neveztek ebben a korban átdolgozásnak.«

Hasonló czélja volt az Irodalomtörténeti Közlemények 1898. évfolyamának 1. füzetében megjelent értekezésemnek is (Murányvár ostromának forrása), a melyben »Szécsi Mária vagy Murányvár ostromlása« című eredeti hazai drámájának forrását mutattam ki.

Már akkor az volt meggyőződésem, hogy ugyanigy járt el Kisfaludy többé-kevésbé mindegyik művével és kutattam is ily irányban. Különös szenvedélyvel »Iréne« című szomorújátékának forrását óhajtottam kifürkészni, mert nem fért a fejembe, hogy Kisfaludy a Bolyai szomorújátékában talált anyagot oly önállóan dolgozhassa át. Mert a két mű között oly nagy a különbség, hogy egy napon nem is szabad a kettőt említeni; hasonlóság pedig csak annyi van, hogy Kisfaludynál is szerepel Agenor, Iréne és nála is görög rableány Iréne, a kit a szultán megöl.

Tanulmányozás közben a véletlen vezetett Kisfaludy forrására. A múlt nyáron ugyanis a magyar történelemmel foglalkozván, különös figyelemmel olvastam Fesslernek »Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen« című 10 kötetes munkáját. Az iga-

zán érdekesen írt műnek éppen 4. kötetét olvastam és benne felkeltette figyelmemet az V. László megkoronázatása után következő rész, mely elég terjedelmesen írja le Konstantinápoly elvesztését. Eszembe jutott ekkor Kisfaludy »Iréneje«. Összehasonlítottam Fessler elbeszéléssel és bizony szószerinti átvétellel is találkoztam. Evés közben nő az étvágy. Ez alkalommal velem is úgy történt. Sorra előszedtem Kisfaludy történeti drámáit és összehasonlítottam Fesslerrel. Még pedig igen könnyen, mert csak azt néztem, mikor történik a darab. Ezt az évszámot megkerestem Fesslerben a lapok szélein és azt találtam, hogy tényleg ott kezdődik a Kisfaludy-feldolgozta történet.

Összehasonlításom eredményeképpen határozottan állítom, hogy Kisfaludy történeti tárgyú drámáinak legtöbbjét Fessler elbeszélése alapján írta és így Fessler Kisfaludy drámaírói működésére, működésének további irányára nagy hatással volt.

A magyar születésű és hányt-vetett életű Fessler Ignác Aurélról (1756—1839) manap talán csak a szakemberek tudnak bővebbet. Kevesen vannak, a kik többet tudnak róla, mint hogy néhány történeti művet írt német nyelven. De a magyar irodalomtörténetben sem méltatták eléggé. Pedig megérdemelné, hogy többet tudjunk róla!

Kisfaludy Károly életének írója, Bánóczy, a fentemlített könyvben említi ugyan Fesslert, a mennyiben azt mondja róla (I, 153), hogy Stettner 1817-ben Kisfaludy kezébe adta »Magyar Történetét« és buzdította, hogy a históriai festést művelje; említi, hogy Kisfaludy szorgalmasan olvasta Fesslert és szorgalmasan készíté számos történeti vázlatát. De ezzel végez is vele.

Csak Gyulai Pál emlékezett meg róla egyetemi előadásain, figyelmeztetve hallgatóit, hogy több magyar költőre hatott. És ebben igaza is van Gyulainak! Sőt többet is mondhatunk Fesslerről, azt, hogy körülbelül századunk közepéig tőle tanultak a magyar költők magyar történelmet!

Legnevezetesebb és legterjedelmesebb műve a fentemlített »Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen«, mely 10 kötetben jelent meg Lipcsében 1812—1825-ig és több kiadást ért. Egyéb művei közül legismertebb a »Matthias Corvinus, König der Hungarn, etc« (1793—4. 2 k.), mely Mihalkovits József fordításában megjelent magyarul is (Pesten, 1813). Megjelent még magyarul »A három magyar nagy királyok viselt dolgainak rajzolatja Fessler után« (Pest, 1815-ben).

Művelt és igen olvasott ember volt Fessler, a kinek igen nagy előnye volt, hogy szépen tudott írni. Stílusa folyékony, könnyed, és ha a történelmi kritika szemére veti is, hogy az anyagot sokszor átveszi forrásaiból (Pray, Katona, Stritter), azt elismeri, hogy az eladdig nehezen hozzáférhető történeti kincset a nagy közönség előtt is feltárta.

Különösen nagy hasznát vették az írók, mert az anyagot már többé-kevésbé alakítva találták benne. Fessler ugyanis sok

személyt szerepeltet, velük párbeszédet is mondatt. Ezért oly változatos és érdekes munkája!

Mikor Kisfaludy 1817-ben olvasta, őt is meghatotta a sok helyt előforduló költői anyag és nemcsak mint festő használta fel, hanem a neki megfelelő saját költői eszméi és alakító tehetsége szerint drámai formába is öntötte. Így születtek egymásután drámái és így érthető meg nagy termékenysége is e téren.

Az alábbiakban megjelenésük sorrendje szerint tárgyalom egyes drámáit és rokon helyeket idézek Fesslerből és Kisfaludyból állításom bizonyítására. »Zách Klára«-ját azonban legutoljára fogom tárgyalni, mert annál meggyőzőbb lesz állításom, hogy keletkezésének ideje nem 1812.

I.

Illa, vagy Nándorfejérvár bevétele. Eredeti hazai dráma 4 felvonásban. 1819.

Ismeretes e drámáról, hogy Kisfaludy négy nap alatt írta meg, mert a pesti színészársaság 1819. június 16-án okvetetlenül Kisfaludy-féle drámával akart búcsúzni.

A tárgyat Fessler Magyarok Történetének I. kötetében, a 451—3-ig terjedő lapokon találta meg.

Itt megtudjuk, hogy Dukas Mihály, görög császár uralkodása alatt Niketas volt Belgrád parancsnoka. Niketas pártfogása alatt a pecsenégek többször átkelvén a Száván, bebetörték Magyarországra és nagy zsákmánnyal tértek vissza. A magyarok királya elrendelte, hogy a hűtlenség megboszulására gyülekezzenek a magyarok a Duna és Tisza egybefolyásával átellen, Szalánkemenben. A bácsi és soproni ispánok seregükkel Belgrádig hatoltak. Niketas erre segítségül hitta a pecsenéget, a kik dühösen támadtak az előseregre, de megverettek, úgy hogy csak Kazár fejedelmük menekülhetett meg kevesedmagával.

Ugyanekkor érkeztek seregükkel Belgrád alá Salamon, Géza és László. Az ostrom megkezdődött és két hónapig tartott, a mi alatt különösen Opus, György és Bors tűntek ki merész tetteikkel.

A harmadik hónapban egy fogoly magyar szűz több helyen meggyújtá a várost. A szélben hamar terjedt a tűz és a nagy zavarban a magyarok elfoglalták a várost, Niketas pedig kevesedmagával a várba vonult. De látván, hogy most már nem védheti magát sokáig, késznek nyilatkozott életük megkímélése és szabad elmenetel mellett a vár átadására. Ez meg is történik.

Kisfaludy drámájának történeti része teljesen ugyanez.

A személyek nevei is mutatják már különben, hogy ezen leírást vette drámája alapjául, mert Menyhárt, Zimias, Alexis kivételével a többi szereplő nevét és alakját ezen elbeszélésből vette.

Döntő bizonyíték lesz azonban az alábbi párhuzam:

(Kisfaludy.)

(Fessler.)

Alexis: Hallgasd

Tehát! Niketasnak unszolása
 És pártfogása alatt többször már
 Pecseneági csoportok a Szávát ált-
 Hajózáván, országtokra rohantak,
 És nagy vérontás, rablás és pusztítás
 Után, nagy prédával hazájokba
 Tértek . . .
 Salamon király ezt hallván, hogy
 A görög hivateltenséget meg-
 Boszulja, és a kirablott népének
 Elégtételt szerezzen, összeszedvén
 Vitézeit, Zalánkemén alá
 Mozdítá táborát. Vele jöttek
 Első Bélának, atyja testvérénck
 Dicső fiaí, Géza és László.

(I. f., 1. j.)

Alexis:

Niketas Belgrádot felszabadítani
 Akarván, Kázárt, a pecsenégek
 Herczegjét, hívta segítségül;
 De csak a várandó prédáról,
 S nem a veszélyrül is ezt tudosítá!
 Eljött Kázár seregével, és mindjárt
 A bácsi és soproni osztályokat
 Dühös tüzzel meg is támadta;
 Csak vitézül elfogadták őtet,
 Sokáig kétséges volt a csata,
 Hogy László herczeg és Bors-Gyula
 Keresztülvágván Kázár népén,
 Az ellenség erejét egymástól el-
 Szakasztván, teljes győzedelmet
 Nyertek. Kázár úgy megveretett,
 Hogy csak kevesed magával,
 Menekedhetett meg a rabságtól.

(I. f., 1. j.)

Alexis:

Mi a falakról láttuk a magyar
 Király diadalmát, és Niketás
 Titkolt haraggal nézte a miként
 A vármegyék számos foglyokkal
 És a nagy prédával szép rendben
 Felállottak királyok sátora
 Előtt.

(I. f., 1. j.)

Unter dessen (Niketas) Begün-
 stigung waren mehrmals Petschene-
 gische Haufen über die Save in das
 Ungrische Gebiet eingefallen, und
 mit Beute an Menschen und Vieh
 zurückgekehrt. Jetzt erging an die
 Ungern des Königs Aufgebot zur
 Rache Byzantischer Treulosigkeit.
 Szalankemen, dem Zusammenflusse
 der Theiss und Donau gegenüber,
 war der Sammelplatz . . . . So
 eben setzten auch Salamon, Geisa
 und Ladislaus mit ihren Dienstman-
 nen über den Strom.

(451. o.)

Niketas rief Petschenegen zum
 Ersatze; nur die Aussicht auf Beute,
 nicht auch die Gefahr, ward ihnen
 eröffnet. Wüthend fielen sie über
 die Oedenburger her, warden aber
 von diesen mit so besonnener Tapfer-
 keit empfangen und geschlagen, dass
 nur ihr Fürst Kazar mit kleiner Zahl
 der Seinigen der Gefangenschaft
 entrann.

(451. o.)

. . . die Belagerten mussten von
 den Stadtmauern sehen, wie die
 Grafen mit den Köpfen der Erschla-
 genen, mit Waffen, Gefangenen und
 Rossen der Petschenegen vom frü-
 hsten Morgen bis späten Abend
 vor dem Könige aufzogen.

(452. o.)

Géza:

Már két hónapja
Lesz, hogy tehetetlen itten múltunk.
(I. f., 3. j.)

Die Belagerung ward angefangen,
und mit angestrenzter Thätigkeit
zwei Monate lang fortgesetzt;
(452. o.)

Géza:

... csak a felső
Várt tartja még az ellenség. Azt is
Soká nem védelmezheti.
(IV. f., 3. j.)

Was dem Gemetzel entging,
flüchtete sich mit Niketas hinauf in
die Burg. . . .

Zimias:

Nagylelkűségemben bizván, vezérem
Niketas Belgrád kapukulcsait
Elküldi általam, már meghódolt
Népével. (IV. f., 10. j.)

Niketas mit dem wenigen Volke
in der Burg zu schwach, ...
sich zu vertheidigen, erklärte sich
bereit zur Übergabe. . . .
(452. o.)

Nem lesz érdektelen, ha megjegyzem, hogy ugyanezt a tárgyat Czuczor is feldolgozta. Heroidjának címe: »Ilka Gyulának« (Salamon király korából) és »Gyula Ilkának.« Czuczor Kisfaludynak drámája alapján dolgozta fel a tárgyat, de felhasználta Fesslert is, mert bevette heroidjába Opos nevét is.

II.

Kemény Simon. Eredeti hazai dráma két felvonásban. 1820.

Iréne című szomorújátéka címlapjának hátára Kisfaludy a következőket nyomatá: »Ezen tárgyat, valamint Kemény Simont már előttem egy lelkes Hazafi kidolgozta; én nem vetélkedésből, hanem egyedül előadás végett, a nemzeti Szin-játék javára újra ezen formába önteni hasznosnak itéltem.«

A lelkes hazafi Bolyai Farkas, ki a tárgyat »Kemény Simon, vagy a hazaszeretet áldozatja« cím alatt három felvonásos szomorújátékká dolgozta fel. Nem volt oka senkinek sem kételkedni Kisfaludynak szavaiban, azért csak az általános véleménynek adott kifejezést Bánóczy, a mikor Bolyait mondja Kisfaludy forrásának. Véleményét adatokkal, jobban mondva párhuzamos idézetekkel erősíté és bebizonyítá, hogy »a pusztá anyagnál többet is átvett« tőle. Igaza van, de csak részben. Mert tény, hogy átvesz egyes hasonlatokat, mondatokat Bolyaiból, de drámája mint *egész* nagyon különbözik Bolyai szomorújátékától. Valószínűleg a következőképen áll a dolog. Kisfaludy nem tartotta sikerültnek Bolyai laza szerkezetű szomorújátékát hosszúsága és a sok szereplő személy miatt. Ismerte a történetet Fesslerből (IV. 553—567) és alkalmasabbnak találván a költői feldolgozásra, fel is használta. Ez áll különösen a szorosabb értelemben vett történeti részre s épen ebben külön-

bözik nagyon Kisfaludy Bolyaitól. Kemény tettének feltüntetése azonban Kisfaludy gondolata.

Állításomat az alábbi idézettel támogatom:

(Fessler.)

Des Woiwoden Kundschafter hatte sich bis an das Zelt des Begg durchgeschlichen, dort vernommen, wie er den Seinigen Hunyady's Gestalt, Rüstung, Schild und Streitross beschrieb; die Entschlossensten und Gewandtesten seines Volkes auserkor und ihnen die Weisung gab, im Sturme der Schlacht nur auf ihn einzudringen und seiner sich zu bemächtigen, damit wäre der Sieg entschieden, Siebenbürgen in ihrer Gewalt. (556. o.)

er (Mezet-Beg) hielt für zuträglich, der Ungarn Anzug vor seinem Lager bey Emrichsdorf in Schlachtordnung zu erwarten. (555. o.)

Die Flucht übereilend stürzte der Bischof vom Rosse, er wurde gefangen, und auf der Stelle enthauptet. (555. o.)

(Kisfaludy.)

Simon: Kereszti közelít, kit a vajda kémleni küldött.

(I. f., 1. j.)

Kereszti: Ezen ruhában sok veszélyek között Mezet bég sátoráig vergődtem, ott halálam, miként tanítgató népeit, hogy a jövődő csatában egyedül Hunyadi személyére törjenek, leírván nekik pánczéliját, fegyverét és lovát; ki őt elejti, annak királyi jutalmat ígért és vad örömkialtás hangzott a táborban. Mahmet sugallásának hirdeté a vezér, hogy Hunyadinak el kell esni és Stambulba kísértetni népének.

Öreg Kemény: Azt ne engedje az isten! különben elesik Erdély . . . . (I. f., 2. j.)

Kereszti: Szent-Imrénél megerősített táborában várja Mezet bég a magyar sereget, egyedül a vajdának veszlét forgatván elméjében. (I. f., 2. j.)

Kereszti: alig tudtam boszumat elfojtani, midőn érdemes püspökünk fejét a basa sátorán felszegezve láttam; (I. f., 2. j.)

(Bolyai.)

Keresztesi: Komor a hir, a mellyet, ugy hozok mint a halálos nyilat a kösziklájához vissza-futott szarvas; . . . . A nagy Mufti elhitette a Törököket, hogy az égből sugallotta Mahomed, hogy holnap el kell esni Hunyadinak s az ő fejének Stambulba kell kísértetni mind azoktól, valakik az ő vallását fel nem veszik: a Vezér az egész Tábornak arra eskettette, hogy mindenik a' Hunyadi személyére törjen.

Kemény: Tehát holnap el-esik Erdély! . . . . (I. f., 10. j.)

Nincs hasonló hely.

Nincs hasonló hely.

(Fessler.)

Von des Feindes Entwürfen unterrichtet, bestimmte Hunyady die Székler zur Vorhut; das Vordertreffen übergab er seinem wackern . . . Rittersmann, Simon Kemény; er glich an Wuchs und Gestalt dem Woiwoden, mit diesem vertauschte der Ritter auch Rüstung, Schild und Streitross; das Mitteltreffen führte Hunyady in Keménys Rüstung. Im wüthenden Angriffe stürmten die Székler in die Reihen des Feindes ein, sprengten seinen rechten Flügel theils in das Ompolyer Thal hinunter, theils auf den Berg Ór hinauf, und warfen sich schnell gegen den rechten und linken Flügel des Ungarischen Vordertreffens bey Borband zurück. Die Osmanen jagen ihnen nach, im Anbeginn des Gefechtes erblicken sie Hunyady's Panzer, erkennen seinen Helm, seinen Schild, sein Streitross und sind ihres Mannes gewiss. Nach dem heissesten kampf stürzt Kemény zu Boden, sie schreyen Sieg, treten aus der Ordnung . . . Unterdessen hatte Hunyady mit dem Mitteltreffen über den Ompoly gesetzt, jetzt überfällt er

(Kisfaludy.)

Simon: Az előcsatát én kezdem az erdélyiekkel, az alatt Hunyadi a nagy sereggel Ompoly völgyén az ellenség derekán huzódik; ha velök harcza keveredett, mi hátat fordítunk, hogy engem Hunyadi gyanánt üldözzön a török; az én elestem őket zavarba hozza, és vélt győzedelmök romlásokra válik.

(II. f., 1. j.)

és később:

Első paraszt: Az őri hegyen keményen harcolnak, mint kivehetem a székelyek

(II. f., 5. j.)

Első paraszt: Hah! a székelyek visszafordulnak, mindenfelől tolong az ellenség . . .

(II. f., 5. j.)

Második paraszt: A csata megújul, az őri hegy tetején magyar zászlók lobognak, a székelyek újítják a harcot, a török közben van.

(II. f., 5. j.)

(Bolyai.)

Hasonló hely:

Mária:

. . . Most rohannak reá a' fene Pogányok. . . ; most fedezi el a' feje felett villámló kardok sűrűsége . . .

(III. f., 1. j.)

Öreg Kemény: (ütököt' larmája hallik) Nézd . . . Nézd! Hála az égnek Mária! meg van nyerve a' haza borostyánja; elmosta a' port a' pogány vér zápor, hogy tündököljék az Erdély' napja a' Keresztények győzedelmén . . . közbül vette a két Hunyadi; két szembe találkozó szélvész között szakad a' felleg. Ha! mint ordít a' haldokló Török, örömmel adják-által egymásnak a hazai hegyek . . . stb. (III, 1.)

die vermeintlichen Sieger von der Seite, zu gleicher Zeit bricht das in Gefangenschaft weggeschleppte Siebenbürger Volk aus dem Lager hervor und rächt sich an dem Feinde im Rücken.

(556—7. o.)

III.

Irène. Szomorújáték öt felvonásban. 1820.

Ezt a tárgyat is Bolyai dolgozta fel előtte egy drámájában. (Mohamed vagy a ditsőség győzedelme a szerelmen. Szomorújáték 3 felvonásokba.) Bolyainak e két szomorújátéka az »Öt szomorújáték«-ban, 1817-ben jelent meg. Fesslerrel Kisfaludy 1817-ben ismerkedett meg rögtön Pesten való megtelepedése után. Valószínű, hogy a szóban forgó anyagot Fesslerből ismerte, de a feldolgozásra csak azután gondolt, a mikor Bolyai gyenge szomorújátékaival megismerkedett.

»Irène« szomorújátékához a történeti anyagot (Konstantinápoly elfoglalását Mohammed által) Fessler történetének IV. kötetében a 769—797-re terjedő lapokon találta meg Kisfaludy. A történet röviden a következő:

Már II. Murath növekedő hatalma Joannes Paleologus császár alatt pusztulással fenyegette a görög birodalmat. A pápa a vallási villongások ellenére is mindenkép segítette a görögöket. Ulászlót, a magyar királyt, is feloldották esküje alól, csakhogy Konstantinápolyt megmentse. Csak Paleologus nem tett semmit. Négy évre a várnai eset után a megholt császár helyébe Constantin Ión császárrá Murath kegyelméből.

Murath után fia, Mohammed, lett a szultán, ki birodalma központjává Konstantinápolyt óhajtá tenni. E céljának elérését a görögök is elősegítették viszálykodásukkal. Mikor Mohammedet trónraléptekor üdvözölték, — nem ügyelve a fenyegető veszélyre — még különféle kedvezményeket akartak tőle nyerni. Hiába figyelmeztette őket Haly-bassa, megvásárolt barátjuk, hogy hagyjanak fel viszálykodásukkal és követeléseikkel, mert csak saját kárukra lesz. A szultán barátságos szavai megnyugtatták őket.

Mohammed azonban csakhamar hozzá látott tervének kiviteléhez. Egy nagy várat építtetett Konstantinápoly közelében és janicsárokkal töltötte meg, a kik raboltak az egész környéken. Erre a görögök a város kapuit bezárták, mire a szultán harcra készülődött ellenük. A városbeliek egyenletlensége még erre sem szűnt meg, úgy hogy 100,000 lakos közül csak körülbelül 5000

határozta el magát a védelemre. A császár erre a magyarokhoz fordult, a kik követeket is küldöttek ügyük érdekében Mohammedhez, de ő ott fogta magánál a követeket és csak a város elfoglalása után bocsátá őket haza.

Constantin a város érdekében a pápához is fordult. A pápai legatus: Isidorus meg is jött néhány száz harczossal; vele jött Justinianus, genuai nemes is 2000 emberrel. A pápai küldött azonban nem csillapíthatá le a vizsályt, sőt személye a vakbuzgó görögök közt még szította az egyenetlenséget. Mikor a lakosok Sophia-templomában római papot láttak kovásztalan ostyával misézni, megfélemedtek minden veszedelemtől, sőt Lukas Notaras, a császár rokona, nyíltan kimondá, hogy inkább akarja a török, mint a pápa uralmát.

Ez alatt Mohammed a városig hatolt. Husvét hétfőjén pedig megkezdte az ostromot. Constantin mindig a legfontosabb helyet védte. Majd a tengeren tűztek össze az ellenséges hajók és itt a görögök a genuai segélylyel meg is verték a törököket, de Mohammed leleményességével nem sokára annyira vitte, hogy a tenger felől is víhatta a várat.

A legvégső veszélyben Constantin békét kért a szultántól, de már késő volt.

Az ostrom 24-ik napján a törökök közt elterjedt a hír, hogy közeledik Hunyadi serege. A katonák ijedtükben követelték a szultántól, hogy hagyja abba az ostromot. Ehhez járult még, hogy Haly-bassa a tanácsban szintén ellenezte az ostromot. De evvel elveszté ura bizalmát s a szultán Zagánnal, a második vezérrel, — a ki sürgette az ostromot — titkon szövetkezett. Egybegyűjtötte katonáit, buzdító beszédet intézett hozzájuk és készült az utolsó ostromra. Előbb azonban felszólítá utoljára a császárt szabad elvonulás mellett a megadásra. A szultán követei közt volt Halybassának egy titkosa, kivel Constantinnak titokban megüzenteté, hogy holnap bőjt és pihenő, de a harmadik napon általános ostrom lesz.

Ha ekkor a görögök elfeledik a vizsályt és összetartanak, még megmenthették volna városukat. De e helyett a pápa és a császár ellen zúdultak és szívükben a török szolgaságot kívánva Mária képét hordták a városban és kérték, hogy vallásuk megsegényítése miatt békítse ki az istent a várossal.

Csak néhány nemes értett egyet. Összegyűltek este és hősi halálra szánták el magukat császárukkal.

Másnap hajnalban megkezdődött a harmadik ostrom. A görögök bátran harcoltak, úgy hogy az ellenség nem juthatott a falra, noha mindig új és új csapatok támadtak. Egyszerre Justinianus kezét egy nyíl sérté. Véré látva elveszté bátorságát és menekül. Nem tartóztatja a császár szava sem. Népe utána rohan rendetlenül. Ekkor Hassan janicsár elsőnek jut a falra; harmincz társa követi. A legtöbb meghal, de néhány mégis bejut és utánuk még

többen. A görögök vitézül harcolnak; maga a császár is közember gyanánt harcol, míg el nem esik.

Minden rend oda lett, mindenki menekül. Sokan mézáróltattak le, még többen lettek foglyokká. Nyolcz órakor a szultán belovagolt a városba. A Sophia-templomnál leszállott lováról és megparancsolta, hogy alakítsák át első mecsetté.

Másnap a szultán haza küldé a magyar követeket oly üzenettel, hogy most választhat uruk béke és háború között.

Ez röviden Konstantinápoly elestének története. Első olvasásra is megállapítható, hogy »Irené«-ben a történeti tények hasonlóak.

De lássuk csak a kettőt tüzetesebben?

Először is hasonlítsuk össze a szereplő személyeket. Itt is, ott is szerepel Mohammed, kinek nevét Kisfaludy következetesen két »m«-mel írja, ép úgy mint Fessler. Kisfaludynál Hali basa, nagyvezér, a törökök ellen cselekszik, sőt el is árulja őket; Fessler pedig így ír róla a 773. oldalon: »Gross-Vezir Haly-Bassa, der Griechen erkaufte Freund«; később pedig, mint fennebb láttuk, nála is elárulja a császárnak az ostrom idejét. Kisfaludynál is ott van Zagán basa, a második vezér, és megbuktatja Halit, épen így van Fesslernél is, kinél (791) Zagán-Bassával, a második vezérrel szövetkezik Mohammed (Hali ellen), hogy az ostromot folytassák. Kisfaludy Ferez bége is ott található Fesslernél a 801. oldalon. Szintügy Lukas Notaras is, a görög vezér (a 779 és 789 oldalakon), s az utóbbi helyen megemlíti Fessler, hogy Justinianus árulással vádolta őt. Végül megvan Hassán is (a 796. o.). Agenort, Gerontot, Irenét Bolyainál találjuk.

Leghathatósabb bizonyíték lesz azonban a következőpárhuzam:

(Kisfaludy.)

(Fessler.)

Agenor: I. f. 80. oldal (Kisf. Munkái. 7. kiadás.)

. . . Szentháromság
Vasárnap estve Konstantin
Nagylelkű császárunk végső tanácsra
Hivatta hőseit, s azon végzését,
Hogy a várost utolsó csepp vérig
Kész védelmezni, tudunkra bocsátá.
Vitéz halálra mindegyik
Elszánva, őt hiven követni esküvénk.
Isidor cardinalis ezek után
Liturgiát tartván Sophia
Nagy templomában, lelkeinket
A hosszú utra elkészíté. Ez vala
Dicső megváltónk végső ünnepe
Azon felséges templomban.

. . . es war das . . . Fest der
Dreyeinigkeit (791.). Abends ver-
sammelte er (Constantin) die Edelsten
der Byzanter und Lateiner in dem
Pallast; in ergreifendem Vortrage
ordnete er ihren Dienst in der Ge-
fahr des bevorstehenden letzten Stur-
mes . . . Mehr des Heldentodes,
als des Sieges Ruhm ahndend, um-
armten sie sich gegenseitig, zogen
auf ihre Posten . . . Constantin,
von treuen Begleitern gefolgt, begab
sich in die Sophien-Kirche, Cardinal
Isidorus feyerte die Liturgie und
reichte ihm das Abendmahl; es war
die letzte Gedächtnissfeyer Jesu in
diesem erhabenen Tempel. (794.)

Agenor: I. f. 81. o.

Alig szürkült az ég,
Mohammed népével mindenfelől
Az ostromot kezdé, rengették a falak
Az ágyuk mennydörgésétől. dühösen
Rohantak ők reánk, s holttesteikkel
Tölték az árkokat. Mohammed
Személyesen vezette népeit,
És fenhangzó szavakkal a csatát
Intézte.

Agenor: I. f. 81. o.

. . . Konstantin mindenkor ott
Hol legnagyobb volt a veszély,
Az ostromlókat kétszer visszaverte;
Harmadszor Karsia kaput
Ostromlá a szultán jancsárrival,
Melyet Jusztinian, olasz segéd.
Néppel védett; keményen harczolának
A mieink; míg Jusztinián, kezén
Könnyű sebet kapván, elhagyta a
Rábízott kaput; haszontalan
Kiáltja, kéri őt maradni
Konstantin, nem hall, elszalad,
Utána az olasz nép. Oda
Lett arra minden rend, a védelem
Meggzúnt, lankadni kezdenek
A harczolók és végre társaik
Tetemin keresztül a jancsárok
Falainkra mászván, kapukon által-
Törvén elfoglalták ezen
Várost, kereszténység kulcsát.
Konstantin látván nemzete
Vesztét, magát halálnak szentelé,
Élvetve császári jeleit, mint

. . . in der dritten Stunde des
Tages geschah der Angriff zu Was-
ser und zu Land . . . Die Verwe-
gensten Kletterer wurden in den
Graben gestürzt, nicht Ein Pfeil,
nicht Eine Kugel der Griechen und
Lateiner verfehlte seinen Mann;
nicht ein einziger dieser Stürmer
kann auch nur auf die erste Mauer;
aber ihre Leichname füllten den
Graben und dienten den Fusstritten
der nächsten Haufen zur Unterlage . . .
Jetzt sprühet anhaltend mörderisches
Feuer aus dem Geschütze von den
Linien und Galeeren auf die Mauern
und ihre Vertheidiger, . . . der Sul-
tan zu Pferde, mit eisernem Streit-
kolben in fester Hand, steht ihnen
zur Seite als Zeuge und Richter
ihres Tages; mit Blick und Geben-
den, mit weithallendem Zurufe treibt
und lenkt er des Kampfes Fluth.
(795. o.)

Nach kurzer Ruhe . . . stellte er
(Constantin) sich mit auserlesener
Schar bey dem Palatium des ersten
Constantin, an das Thor Karsia,
wo die Mauer beträchtlichen Bruch
erlitten hatte. (794.)

Ein Pfeil oder eine Kugel durch-
bohrt Justiniani's Hand; bey dem
Anblicke seines Bluthes entsinkt
ihm der Muth, mit ihm seinen La-
teinern des Sieges Hoffnung; er
flieht, der Zuruf des Kaisers: »Deine
Wunde ist unbedeutend, die Gefahr
dringend, Deine Gegenwart unent-
behrlich«, hört er nicht mehr; sein
Volk ihm nach in grösster Unord-
nung; die Gegenwehr der Griechen
auf den Mauern erschlaft, die Wuth
des Angriffes wird verstärkt. Der
Janitschar Hassan ersteigt der erste
die äussere Mauer. Dreyssig seiner
Gefährten folgen ihm, achtzehn der-
selben büssen ihren Wetteifer mit
dem Tode . . . Unerschütterlichen

Közkatoná harczol s ismeretlen
A csata zavarjában elesik

Agenor:

Én mindaddig Phenar kapunál
Harczoltam, míg az ellenség a belső
Város felé tódult, . . .

Hali: I. f. 101. o.

Öszvedőlt

Konstantinápoly; nem mi, — egy
Felsőbb erő rontá le azt.
Uralkodói vétke és a nép
Vak bódultsága ily nehéz
Rabigába hozta elfajult lakóit;

Ibrahim: III. f. 142. o.

Midőn utolszor a várost

Feladásra kérted. Hali nagyvezér
Mint biztosát felküldött engem is,
És általam tudósítá Konstantint
A végső ostromról, és azt izente:
Hahogy bátran kiállja azt,
Mohammed el fog állni minden
További próbáktól.

Muthes wirft der Kaiser alle Ehren-
zeichen seiner Würde von sich,
kämpft als gemeiner Krieger, und
fällt unerkannt, mitten im Getüm-
mel durch unbekannt Hand.

(796. o.)

Dahin war alle Ordnung, erloschen
der Muth zu längerem Widerstande;
— Die Sieger drangen durch die
Brüche der innern Mauer in die
Stadt; zu gleicher Zeit wurde auch
das Phenar-Thor erstürmt, stb.

(796. o.)

Also endigte an diesem Tage das
Byzantische Reich, gestürzt durch
die Verbrechen seiner Beherrscher,
durch den Fanatismus seiner Pries-
ter und durch die Laster seines
Volkes.

(797. o.)

An eben dem Tage liess Moham-
med den Kaiser zum letzten Male
auffordern, die Stadt gegen seinen
und seines Volkes freyen Abzug zu
übergeben; . . . Unter des Sultans
Boten war ein Vertrauter des Haly-
Bassa, durch diesen gab der Gross-
Vezir dem Kaiser geheime Kunde:
auf Morgen sey Ruhe und feyerliche
Fasten angeordnet, am dritten Tage
aber würde die Stadt von allen
Seiten zugleich angegriffen, und
schlüge sie diesen letzten Sturm ab,
die Belagerung aufgehoben werden.

(792. o.)

Maradt Kisfaludy iratai közt egy töredék: Konstantinápoly
veszedelme, a melyben ugyanazt a tárgyat akarta nagyjában fel-
dolgozni, mint az Irénében. Hogy a hátramaradt töredéket is Fessler
után készíté, a fentiek után nem szükséges bővebben bizonyítanom.

Itt is szerepel II. Mohammed, Hali basa, nagyvezér, Zagán
basa, második vezér, Ferez bég és Hasszán jancsár.

A töredékből különben megtudjuk, hogy Agenor védelmet
esküvén a császár kezére, a végső ostromra megy a Phenar kapu-
hoz. De előbb Iréne lányát a Sophia templomába küldi, tört ad
kezébe és megesketi, hogy megöli magát, ha balul végződik az

ostrom. Iréne a templomba megy. Polgárokat talál ott, a kik most is a valláson czivakodnak, majdnem úgy, mint Fesslernél, de Iréne lecsillapítja a czivakodókat. Ekkor megtudják, hogy Jusztinián, megsebesülvén, elhagyta a Karsia kaput és elfutott vele népe is; de megtudják azt is, hogy a császár közkatona ruhában harczol. Nemsokára a törökség a templomba is behatol. Jön Mohammed Halival és Zagánnal és megteszi a templomot első mecsetnek. Hali kegyelemre, Zagán kíméletlenségre buzdítja a szultánt. Ekközben eléje hozzák Irénét, akit megakadályoztak abban, hogy megölje magát.

Itt megszakad a kézirat. Azt hiszem, tisztában lehet most már mindenki, hogy e töredék igazán históriai drámának töredéke (a hogy Kisfaludy is nevezte), mely egészen Fessler előadása után készült.

A töredék a dráma II. felvonásának első jelenete lett volna.

Bánóczi Kisfaludy életrajzában (I. 354) e töredék tárgyalásánál (akkor még nem látta a kéziratot) az író vagy a kiadó tollhibájának tartja a »II. felv.« jelzést, mert »ez merő expositio, és bajosan tehető föl, hogy Kisfaludy, a gyakorlott író, annyira hibás szerkesztű darabot írt volna, a milyen ez bizonyára lesz, ha a fennmaradt töredék nem az első felvonásnak részlete.«

Kisfaludy K. Minden Munkái VI. kötetében (406. o.) Bánóczi már elfogadja, hogy a töredék a II. felvonás, de csak azért, mert a kéziratban »csakugyan ez áll: 2. felvonás 1. Scéna«, a mi szerinte »nem a tervezett dráma értéke mellett bizonyítja minden esetre föltűnő tény.«

Az értékről nem szólok, mert eltérnék voltaképeni célomtól, csak rá akarok mutatni a fentiek alapján, hogy nem föltűnő tény.

S evel a kérdéssel egyszersmind tisztázni akarom ama kérdést is, hogy mily viszonyban áll a töredék »Iréne«-hez.

Kisfaludy Fesslerből ismerte a történetet, megismerkedett Bolyai szomorujátékával és elhatározta magában, hogy ő is feldolgozza a tárgyat »nem vetélkedésből, hanem egyedül előadás végett a nemzeti Színjatek javára.« mert meg volt győződve, hogy Bolyai szomorujátékát nem adhatják szinpadra.

Hozzá is fogott az íráshoz és históriai drámát akart adni, a melyben Iréne története mellett kellőképen elő akarta adni Konstantinápoly bukásának okait (a görögök viszálykodását). Így 1820 elején akarta megírni a drámát és erre vall maga a cím is: »Constantinopels Fall«, a mint Gaálhoz intézett 1820. febr. 8-iki levelében nevezi a drámát. Ha pedig »Constantinopels Fall«-ját, vagy a mint magyarul nevezte, »Konstantinápoly veszedelmét« írja meg, akkor csak nem kezdi meg a drámát a végostrommal, hanem elébb még tájékoztat egyről-másról, pl. miért határozta magát a szultán e lépésre, milyenek voltak a viszonyok a városban, hogyan kísérlette meg a pápa küldötte és Constantin császár a vallási villongás lecsillapítását, stb.! És én azt hiszem: ez volt az I. felvonás tartalma.

Csakhamar azonban beláthatta Kisfaludy, hogy így az ő históriai drámája nem fog sikerülni a kettős mese miatt (Kon-

stantinápoly és Iréne története) és elhatározta, hogy Iréne történetét veszi alapul, a konstantinápolyi eseményeket pedig csak háttérül használja fel. És ezt csakhamar meg is tehetette, mert 1820. május 17-iki levelében már azt írja Gaálnak, hogy Iréne szomorújátékát átdolgozza. Tehát már nagyjában (úgy látszik prózában) készen volt Iréne szomorújátéka. Szeptemberben már készen van, csak a jambusokon kell még javítania, októberben meg azt írja neki, hogy legközelebb küldi szomorújátékát. Novemberben censura alá adta és csak 1821. januárban kerül ki a nyomdából.¹

A fenti összehasonlítás alapján természetes tehát, hogy Bánóczi-nak túlzott ama véleménye, hogy Kisfaludy Voltaire »Zaïre«-jával való megismerkedése következtében tért el eredeti tervétől és így készült volna Irénéje Bolyai és Voltaire színműveiből. De azért nincs kizárva a lehetőség, hogy tényleg hatott Voltaire »Zaïre«-ja Kisfaludy »Irené«-jére, mert Leo alakja hasonló Neresztanhoz és Fatime Voltairenál is előfordul. Hogy Kisfaludy ismerte Voltaire műveit, azt külső bizonyítékkal erősíthetem. T. i. halála után (1831-ben január 10-én) Sándor bátyja János öccséhez irt levelében reklamáta Mayer sógora nevében »Voltaire Teátrómának egy-néhány részét«, mely Károlynál maradt.

Ezek után összefoglalom a különféle hatásokat. A történeti részt teljesen Fesslerből veszi; innen veszi Hali, Zagán, Ferez bég, Hassán személyei nevét és alakjait és Mohammed nevét is úgy írja, mint Fessler. Bolyaitól veszi Agenort, Gerontot és Irénét, de utóbbinak csak nevét. Valószínűleg Voltairétól veszi Leo alakját és Fatime nevét és ama fordulatot, hogy a szultán azért öli meg Irénét, mert megcsalottnak véli magát.

Végül még egy adatot említek meg, mely az Iréne-mondára vonatkozik. Az »Archiv für Geographie, Historie stb.« című bécsi folyóirat 1810. évfolyamának 66 és 67-ik számában egy névtelen leírja Konstantinápoly elfoglalását »Die Eroberung Constantinopels durch die Türken« czímmel. Ebben az illető író leírja, mint buzgólkodott Constantin Mohammed trónraléptekor azon, hogy a népet egységre bírja. A görögök azonban elfelejtettek mindent Mohammedről, a kiről így ír tovább: als er seinen neubestiegenen Thron mit dem Blute seiner unmündigen Brüder befestige, verrieth M. die herrschende Leidenschaft seiner Seele, und die Sagen von der schönen Geliebten, die er vor den Augen seiner Bassen ermordete, um ihnen zu beweisen, dass er kein Slave der Liebe sey, und von den zwölf Pagen, denen er den Leib habe aufreissen lassen, um darin eine entwendete Melone aufzusuchen, beweisen wenigstens wozu seine Zeitgenossen ihn fähig hielten.

Ha tudjuk, mily elterjedt volt nálunk is e bécsi lap, semmi esetre sem érdektelen az adat.

DR. VISZOTA GYULA.

¹ Gaal Kisfaludy Sándorhoz intézett (1821. febr. 12-én) levelében azt írja, hogy éppen most kapta meg »Irenét.«